Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1904)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1904), Περίοδος Α'

Υπόμνημα περί των Χριστιανικών Αρχαιοτήτων της Ελλάδος αναγνωσθέν και κατατεθέν εν τω κατά την Παγκόσμιον Έκθεσιν του 1900 εν Παρισίοις προσκληθέντι Διεθνεί Συνεδρίω της Συγκριτικής Ιστορίας

(ΧΑΕ) ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

doi: [10.12681/dchae.1589](https://doi.org/10.12681/dchae.1589)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (ΧΑΕ). (2013). Υπόμνημα περί των Χριστιανικών Αρχαιοτήτων της Ελλάδος αναγνωσθέν και κατατεθέν εν τω κατά την Παγκόσμιον Έκθεσιν του 1900 εν Παρισίοις προσκληθέντι Διεθνεί Συνεδρίω της Συγκριτικής Ιστορίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 91–101. <https://doi.org/10.12681/dchae.1589>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Υπόμνημα περί των Χριστιανικών Αρχαιοτήτων της
Ελλάδος αναγνωσθέν και κατατεθέν εν τω κατά την
Παγκόσμιον Έκθεσιν του 1900 εν Παρισίοις
προσκληθέντι Διεθνεί Συνεδρίω της Συγκριτικής
Ιστορίας

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1904), Περίοδος Α' • Σελ. 91-101

ΑΘΗΝΑ 1904

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΠΕΡΙ

ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΑΝΑΓΝΩΣΘΕΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΤΕΘΕΝ

ἐν τῷ κατὰ τὴν Παγκόσμιον Ἐκθεσὶν τοῦ 1900 ἐν Παρίσις
προσκληθέντι Διεθνεί Συνεδρίῳ τῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας.⁽¹⁾

Κύριοι,

Δίαν συγκεκλημένους ἐπὶ τῇ τιμῇ, ἣς ἡξιώθην προσκλη-
θεὶς ὅπως συμμετάσχω τῶν Ὑμετέρων σοφῶν ἐργασιῶν τοῦ
Διεθνoῦς Συνεδρίου τῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας ἐν τῷ τμή-
ματι τῆς καθόλου ἱστορίας τῆς τέχνης, ἔρχομαι ἐκ τῆς Πό-
λεως, ἐν ᾗ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης εἶδε τὸ φῶς τοῦ Εὐαγ-

(¹) Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο συνεγράψαμεν Γαλλιστὶ χάριν τῶν ἐν Παρίσις ξένων·
δαπάνη δὲ τῆς Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐξεδόθη μετὰ 198 εἰκόνων ἐν
ἰδίῳ τεύχει ὑπὸ τὸν τίτλον **Dr. Georges Lampakis** Secrétaire
privé de Sa Majesté La Reine des Hellènes, Directeur du Musée des
Antiquités Chrétiennes, Professeur Agrégé d'Archéologie Chrétienne
à l'Université d'Athènes. **Mémoire sur les Antiquités
Chrétiennes de la Grèce** présenté au congrès internatio-
nal d'histoire comparée Paris 1900. Aux frais de la Société d'Archéo-
logie Chrétienne sous le haut Patronage de S. M. la Reine des Hellé-
nes. Athènes Imprimerie «Hestia» C. Meissner et N. Kargadouris,
1902. Τὸ ἔργον τοῦτο διενεμήθη δωρεὰν εἰς ἅπαντα τὰ μέλη.

Ἐπειδὴ δὲ πολλοὶ τῶν ἐταίρων ἐξέφρασαν τὴν ἐπιδυμίαν ὅπως μεταφράσω-
μεν τοῦτο εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν, εὐχαρίστως πράττομεν τοῦτο. Ὅπως μὴ
ἀναδημοσιεύωμεν ὁμως ἐκ νέου τὰς 198 ταύτας εἰκόνας, καὶ εἰς ἱκανῶς ἡμεγάλην

γελίου⁽¹⁾ (εἰκ. 1) εἰς τὴν Πόλιν ταύτην, ἐν ᾗ, κατὰ τὴν παράδοσιν, ὁ αὐτὸς εἶδε τὴν δύσιν τοῦ ἑαυτοῦ βίου, κοιμηθεὶς ἐν Κυρίῳ, ὅπως ποιήσω Ὑμῖν σχετικὰς τινὰς ἀνακοινώσεις ἀφορώσας τὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος. Δίαν δ' εὐτυχῆς ἡθελον λογισθῇ, Κύριοι, ἂν αἱ ἀνακοινώσεις ἡμῶν αὐταὶ ἡθελον κριθῇ προσοχῆς τινος ἄξιαι παρὰ ταῖς σοφαῖς Ὑμῶν μελέταις, καὶ ἔτι εὐτυχέστερος, ἐὰν μετ' ἐπιεικειᾶς ἡθέλατε ἀκροασθῇ τούτων.

Ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τινος, καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (23 Δεκεμβρίου 1884) τῆς ὑπὸ τὴν Ὑψηλὴν Προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Σεπτῆς ἡμῶν Ἀνάσσης διατελούσης, ἡ προσοχὴ τῶν λογίων ἐστράφη καὶ πρὸς τὸν πλοῦτον τῶν Χριστιανικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἃς τινὰς τέως παρέβλεπον ἀπεροφημένοι, οὕτως εἰπεῖν, ὄντες μόνον ὑπὸ τῶν θελγνύτρων τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Τὸ ἔργον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπῆρξε δυσχερέστατον.

Τὰ πάντα ἔπρεπε νὰ γίνωσι· οὐδεμία περὶ τούτων εἶχε ληφθῇ φροντίς, οὐδεμία πρόνοια.

Εἰργάσθημεν ἐκ παντὸς τρόπον, προσεπαθήσαμεν ὅπως ἐπιτελέσωμεν πᾶν τὸ ἐφ' ἡμῖν, καὶ ἤδη ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, οὐ μόνον ἀσχολεῖται περὶ τὴν σπουδὴν καὶ διάσωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι μνημείων τῆς Χριστιανικῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ ἴδιον ἰδρύσατο Μουσεῖον, περιέχον πλεόν τῶν 3000 ἀντικειμένων, χειρογράφων, ἀμφίων, ἱερῶν σκευῶν, εἰκόνων, μεγάλῃν συλλογὴν φωτογραφιῶν,

δαπάνην τὴν Ἑταιρείαν ὑποβάλλωμεν, φυλάττομεν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ κειμένῳ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν εἰκόνων, οὓς ἔχει ἡ Γαλλικὴ ἔκδοσις, πρὸς ἣν δέον ν' ἀναφέρωται οἱ ἀναγνώσται τῆς Ἑλληνικῆς ταύτης μεταφράσεως.

(¹) Πράξεων ΙΖ 15—34.

ἀρχιτεκτονικῶν κατόψεων· πρὸς δ' ἐπὶ τούτοις καὶ ἴδιον Δελτίον ἐκδίδωσιν, ἐν ᾧ κατ' ἔτος δημοσιεύονται αἱ ἐργασίαι τῆς Ἑταιρείας.

Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἡμεῖς προσηνέγκαμεν ἰδίαν συλλογὴν ἐκ τεσσάρων περίπου χιλιάδων ἐπιγραφῶν, πασῶν σχεδὸν ἀνεκδότων⁽¹⁾).

Τὸ Ἀθήνησι Ἑθνικὸν Πανεπιστήμιον, καὶ ἰδίᾳ ἡ Θεολογικὴ Σχολή, μετὰ πολλοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος ὑποστηρίζει τὰς σπουδὰς καὶ μελέτας ταύτας καὶ ἀπὸ τεσσάρων ἐτῶν, ἀφ' οὗ τοῦ μάθημα τῶν Χριστιανικῶν Ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν εἰδικῶς ἐν αὐτῇ μετὰ τῆς Χριστιανικῆς τέχνης καθιδρυθῆ, σημαντικὴν προόδον ἐν ταῖς μελέταις ταύταις ἡδυνήθημεν νὰ ἐπιτελέσωμεν.

Ἐπιτρέπατέ μοι, Κύριοι, νὰ παρουσιάσω Ὑμῖν ἀπλουστάτους τινὰς πίνακας χρησιμεύοντας εἰς τοὺς φοιτητὰς διὰ τὸ μάθημα τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, πίνακας, οἵτινες συγχρόνως δεικνῦσι καὶ τὴν μέθοδον τῆς ἡμετέρας διδασκαλίας, καθ' ἣν ἀρχόμενοι ἀπὸ τῆς ἀρχαίας τέχνης, ὡς ἐν εἰσαγωγῇ, εἰσερχόμεθα εἰς τὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς, μεθ' ὃ καταλήγομεν βαθμιαίως καὶ ἐν ἐκτάσει εἰς τὸ κύριον ἡμῶν μάθημα, περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι μνημείων τῆς Χριστιανικῆς τέχνης.⁽²⁾

Ἐπισκοπήσωμεν ἤδη τὴν Χριστιανικὴν Ἑλλάδα καὶ διὰ γενικῶν γραμμῶν ἐξετάσωμεν α') τὴν Ἀρχιτεκτονικὴν καὶ β') τὴν Ἀγιογραφίαν.

(1) Εὐχῆς ἔργον ἤθελεν εἶσθαι ἂν αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ἡδύναντο νὰ ἐκδοθῶσι μετὰ διαφόρων τοπογραφικῶν καὶ ἱστορικῶν σημειώσεων, ἀγιογραφικῶν εἰκόνων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν κατόψεων τῶν ἐν Ἑλλάδι ἱερῶν ναῶν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν: «Χριστιανικὴ Ἑλλὰς» (Graecia Christiana).

(2) Ἐπαῦθα ἐπεδειξάμεθα τοῖς κ. κ. συνέδροις τοὺς πίνακας, ὧν χρῆσιν ποιοῦμεθα ἐν τῇ παραδόσει τῶν μαθημάτων ἡμῶν ἐν τῷ Ἑθνικῷ Πανεπιστημίῳ.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἔχομεν νὰ ἐπιδείξωμεν ἴδια τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς μνημεῖα. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, οὐδεὶς ὑπάρχει ρυθμός, οὐδενὸς Χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος ἔτι ὑπάρχοντος. Οἱ Χριστιανοὶ δὲν ἐπετρέπετο νὰ ἰδρῦσαι ναοὺς, τοῦναντίον ἀμυνόμενοι καὶ τοὺς διωγμοὺς ἀποφεύγοντες ἐκρύπτοντο ὑπὸ τὴν γῆν. Τὰ σπήλαια τοῦ Πεντελικοῦ, τῆς Σαλαμῖνος, τῆς Νεμέας καὶ ἄλλων τῆς Ἑλλάδος μερῶν ὑπῆρξαν τὰ πρῶτα ἄστυλα, ὅφ' ἃ κατέφευγον οἱ ἀπηνῶς καταδιωκόμενοι Χριστιανοί.

Βραδύτερον, τοῦ Χριστιανισμοῦ ἰσχύσαντος καὶ τοῦ Ἑθνισμοῦ ἡττηθέντος, αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἐθνικοὶ ναοί, ὡς ὁ Παρθενὼν, καὶ τὸ Θησεῖον ἐν Ἀθήναις, ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος ἐν Σικίνῳ (εἰκ. 2, 3) καὶ ἄλλοι πολλοί, αὐτοὶ οὗτοι, λέγομεν, ἐχρησίμευσαν ὡς πρῶτοι ναοὶ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ νέου θρησκευματος. Ὀλίγον μετὰ ταῦτα τὸ Ἑλληνικὸν Χριστιανικὸν πνεῦμα, τὸ ἐν Βυζαντίῳ ἀπὸ τοῦ Δ'—CΤ' αἰῶνος ἰσχύσαν, ἐγέννησεν ἴδιον ἀρχιτεκτονικὸν ρυθμόν: μέγας κεντρικὸς θόλος, δεσπόζων τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος (εἰκ. 13, 14, 22, 23, 25, 26, 40, 41, 42, 47, 52, 56), ἀρχιτεκτονικὴ κάτοψις συνήθως ἐν σχήματι σταυροῦ, ὑπομνησκουσα ἡμῖν τὸ μαρτύριον τοῦ Γολγοθᾶ (εἰκ. 18, 19, 21, 24), μικρὰι τοξοειδεῖς θυρίδες, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δίδυμοι (εἰκ. 27, 40, 42, 49, 85, 88, 89, 90, 91, 95), δι' ὧν τὸ ὀλίγον εἰσδῶν φῶς καθίστα τοὺς ναοὺς σκοτεινοὺς, σοβαροὺς καὶ μεγαλοπρεπεῖς, ἰδοὺ οἱ κύριοι χαρακτῆρες τῆς νέας ταύτης Χριστιανικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς, ἣν ἐν τῇ Χριστιανικῇ

Ἑλλάδι δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρεῖς περιόδους: α'). ἀπὸ τοῦ Δ'—CΤ' αἰῶνος, ἐποχὴν καθ' ἣν ἔλαβον πέρας αἱ εἰκονομαχικαὶ ἔριδες καὶ ἤρξατο τὸ μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς ἐκκλησίας σχίσμα. β'). ἀπὸ τοῦ Θ'—ΙΕ' αἰῶνος τ. ἔ. ἀπὸ τοῦ σχίσματος τῶν δύο Ἑκκλησιῶν μέχρι τῆς ἀλώσεως τοῦ Βυζαντίου, καὶ γ'). ἀπὸ τοῦ ΙCΤ' αἰῶνος μέχρι τῆς σήμερον.

Δὲν θὰ ἐπιχειρήσωμεν ν' ἀναλύσωμεν ἐνταῦθα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκάστης τῶν τριῶν ἀρχιτεκτονικῶν τούτων περιόδων, ἀλλὰ, παρακαλῶ ὅπως μοι ἐπιτρέψητε καὶ προκαλέσω τὴν Ὑμετέραν προσοχὴν κυρίως ἐπὶ τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων τῶν ναῶν τῶν δύο πρώτων περιόδων, αὐτὰ ἐν Ἑλλάδι πρῶτος καὶ ἐμελέτησα.⁽¹⁾ Μέχρι τινὸς τὰ κεραμοπλαστικὰ ταῦτα κοσμήματα ἐνομιζόντο ὡς ἀπλαῖ ἀρχιτεκτονικαὶ διακοσμήσεις, οὐδεμίαν ὑποκρύπτουσαι ἔννοιαν, οὐδεμίαν ἐνέχουσαι σημασίαν. Καὶ ὅμως, ἡ μυστικὴ αὐτῶν σημασία ἐστὶ βανθυτάτη.

Ἐξηγουμαι σαφέστερον. Μεταξὺ τῶν λίθων τῶν συναρμολογούντων τὴν οἰκοδομὴν τοῦ ὅλου ναοῦ, συχνάκις ἐντοιχίζονται κεραμοπλαστικὰ στοιχεῖα παριστῶντα τὸ ἱερὸν τοῦ Κυρίου μονόγραμμα $\overline{\text{IC}}$ καὶ $\overline{\text{IX}}$ ἔργῳ ἀναπαριστῶντα τοὺς λόγους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου:

«ΕΝ ΩΙ ΧΡΙCΤΩΙ ΠΑCΑ Η ΟΙΚΟΔΟΜΗ CΥΝΑΡΜΟΛΟΓΟΥΜΕΝΗ ΑΥΞΕΙ ΕΙC ΝΑΟΝ ΑΓΙΟΝ ΚΥΡΙΟΥ» ⁽²⁾

(1) Γ. Λαμπάκη· Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου· ἐν Ἀθήναις· 1889, καὶ ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς· ἐν Ἀθήναις· 1899.

(2) Ἐφεσίους Β' 19—22 καὶ Α' 15—16.

καὶ τοὺς λόγους τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου ὅτι ὁ Ἰησοῦς
«ΕΣΤΙ ΛΙΘΟΣ ΖΩΝ». ⁽¹⁾

(εἰκ. 60, 61, 62, 65, 66, 69, — 73, 78, 83).

Πρὸς τούτοις καὶ χωρία τινὰ ἀνευρίσκομεν τῆς Ἀγίας Γρα-
φῆς ὡς τό: Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως ⁽²⁾ (εἰκ. 63, 75),
τοὺς μυστικοὺς ἡλίους:

«ΚΑΙ Η ΟΨΙΣ ΑΥΤΟΥ ΩΣ Ο ΗΛΙΟΣ ΦΑΙΝΕΙ
ΕΝ ΤΗ ΔΥΝΑΜΕΙ ΑΥΤΟΥ» ⁽³⁾

(εἰκ. 94, 95), καὶ τὸν λαμπρὸν καὶ ἐωθινὸν μυστικὸν ἀστέρα
τῆς Ἀποκαλύψεως *

«ΕΓΩ ΕΙΜΙ Ο ΑΣΤΗΡ Ο ΛΑΜΠΡΟΣ
ΚΑΙ ΟΡΘΡΙΝΟΣ». ⁽⁴⁾

(εἰκ. 86) σύμβολον τοῦ σταυρικοῦ πάθους τοῦ Κυρίου,
σχηματιζόμενον ὑπὸ τοῦ ἀρχικοῦ στοιχείου Χ (=Χριστός)
ἐπιτεθειμένου ἐπὶ σταυροῦ + (Χ ἐπὶ + = *), διαφόρους
ἐπιγραφάς, ὀνόματα καὶ μονογράμματα, ὡς τὸ ὄνομα τῆς
Θεοτόκου (εἰκὼν 83) MA = MARIA ἢ AVE MARIA, ἢ
ὀνόματα ἰδρυτῶν ὡς ἐν παραδείγματι τὸ ὄνομα Μιχαήλ
Δούκας, ἐν τῇ παρὰ τῇ Ἀρτῇ Μονῇ τῆς Κάτω Πα-
ναγίᾳς (εἰκ. 87), καὶ πλουσιωτάτην καὶ πρωτότυπον κε-
ραμοπλαστικὴν συλλογὴν ἀρχαίων μαϊά νδρων (εἰκ. 28,
46, 56, 89, 91, 92), ἀμυγδαλωτῶν (εἰκ. 84, 85), κο-
σμημάτων σταυροειδῶν (εἰκ. 59, 85, 89. 93) κλ.κλ.

(1) Α' Πέτρου Β' 4—5, Πρβλ. Ἰγνατίου Ἐπιστολὴν πρὸς Ἐφεσίους
Θ' 1. «ὡς ὄντες λίθοι ναοῦ Πατρὸς, ἡτοιμασμένοι εἰς οἰκοδομὴν Θεοῦ Πατρὸς,
ἀναφερόμενοι εἰς τὰ ὕψη διὰ τῆς μηχανῆς Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὃς ἔστιν σταυ-
ρός, σχοινίῳ χρωόμενοι τῷ Πνεύματι τῷ Ἁγίῳ ἢ δὲ πίστις ὑμῶν ἀναγωγὴς
ὑμῶν, ἢ δὲ ἀγάπη ὁδὸς ἢ ἀναφέρουσα εἰς Θεόν».

(2) Ἀποκάλυψ. Α'. 8, 11, ΚΑ'. 6, ΚΒ'. 13.

(3) Ἀποκάλ. Α'. 16.

(4) Ἀποκάλ. ΚΒ'. 16.

Ὡς λαμπρὰ δὲ δείγματα τῶν τόσῳ σπουδαίων κεραμοπλαστικῶν τούτων κοσμημάτων, ἀναφέρομεν Ὑμῖν τὰ τῶν Ναῶν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (εἰκ. 60, 64) καὶ Νικοδήμου (εἰκ. 65—77, 88) ἐν Ἀθήναις, τὰ τῶν Ναῶν τῆς Βάθειας (εἰκ. 85) καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου εἰς θέσιν Γυμνὸ παρὰ τὴν Χαλκίδα (εἰκ. 84), τὰ τῶν ἀρχαίων Ναῶν τοῦ Μιστρᾶ, τῆς Μονῆς τῶν Μεγάλων Πυλῶν ἐν Θεσσαλίᾳ (εἰκ. 89), τὰ τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀγίας Μονῆς (εἰκ. 45, 46) καὶ τοῦ Μέρπαγα παρὰ τὸ Ναύπλιον (εἰκ. 91), τὰ τῶν Ναῶν τῆς Ἀρτης (εἰκ. 57, 59, 92, 93), τοῦ Ἀγγελοκάστρου παρὰ τὸ Μεσολόγγιον καὶ ἰδίως τὰ τοῦ Ναοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ τοῦ παρακειμένου Ναοῦ τῆς Θεοτόκου παρὰ τὴν Λεβαδείαν (εἰκ. 40).

Εὐτυχὴς ἦθελον λογισθῇ, Κύριοι, ἂν ἐν προσεχεῖ μέλλοντι κατῴρθουν, νὰ παρουσιάσω Ὑμῖν εἰδικὸν ἔργον, καὶ ὅση μοι δύναμις λεπτομερὲς ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου θέματος. Μεταβῶμεν ἤδη εἰς τὰ περὶ τῆς Χριστιανικῆς Ἀγιογραφίας.

Β'.

ΑΓΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ Χριστιανικὴ Ἀγιογραφία λαβοῦσα ὕπαρξιν ἐν τῷ βάθει τῶν Κατακομβῶν ἐκ τῶν μονογραμμάτων (εἰκ. 96 - 107) καὶ τῶν μικτῶν συμβολικῶν παραστάσεων (εἰκ. 109, 110), περὶ ὧν ἐν ἐτέρῳ ἡμῶν ἔργῳ λόγον ἐποιησάμεθα⁽¹⁾ ἀφοῦ ἱκανῶς ἀνεπτύχθη, διηρέθη εἰς δύο μεγάλους κλάδους, τὴν ἐφ' ὧ γροῖς ἀγιογραφίαν (*fresca*) καὶ τὴν μουσειογραφίαν

(¹) Δαμπάκη· Χριστιανικὴ Ἀγιογραφία τῶν ἐννέα πρώτων αἰώνων· ἐν Ἀθήναις 1896 σελ. 24—27.

(mosaique). Παραλείπων ἐνταῦθα τὰς λοιπὰς τῆς τέχνης ὑποδιαιρέσεις, ὧν ἦδη ἀλλαχοῦ ἐμνημόνευσα, ⁽¹⁾ περιορίζομαι καὶ πάλιν ν' ἀναφέρω ἐνταῦθα ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλάς διὰ τε τὰ ἔργα τῆς Ἀγιογραφίας καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι τὸ μέγα Μουσεῖον τῆς Χριστιανικῆς Τέχνης. Ὁ Παρθενών, τὸ Θησεῖον διὰ τὰς ἐπὶ μαρμάρου ἀρχαιοτάτας αὐτοῦ ἀγιογραφίας (ἐξωτερικῶς ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου), αἱ Μοναὶ τῆς Καισαριανῆς μετὰ τοῦ πρὸ ταύτης Μετοχίου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, ἡ Μονὴ τοῦ Ἀστερίου, ὁ Καρρέας, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (εἰκ. 155), πᾶσαι ἐπὶ τοῦ Ὑμητιοῦ, αἱ Μοναὶ τοῦ Πετράκη ἐν Ἀθήναις, τῆς Φανερωμένης ἐν Σαλαμῖνι (εἰκ. 156), τοῦ ἁγίου Ἱεροθέου ἐν Μεγάροις (εἰκ. 145), τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἐν Φενεῷ, αἱ ἐκκλησίαι τῆς Μονεμβασίας, οἱ ναοὶ τοῦ Μισιτρᾶ, τῶν Μετεώρων (εἰκ. 140), ὁ ναὸς τῆς Μητροπόλεως Σταγῶν (Καλαμπάκα) ἐν Θεσσαλίᾳ ἡ Μονὴ καὶ τὸ παρὰ ταύτῃ Σπήλαιον τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα παρὰ τὴν Σπάρτην, αἱ Μοναὶ τῆς Ζερμπίτσας καὶ Γόλας ἐπὶ τῶν προπόδων τοῦ Ταυῤῆ του καὶ πληθὺς ἀρχαιοτάτων χριστιανικῶν Ναῶν καθ' ὅλην τὴν Ἑλλάδα διεσπαρμένων, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς εἰδικὰ κατὰ τόπους μουσεῖα περιέχοντα τέλεια καὶ πολύτιμα δείγματα τῆς Χριστιανικῆς ἀγιογραφίας. ⁽²⁾

Ἐν τῷ τελευταίῳ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων Ναῶν τῆς Μονῆς Γόλας βλέπομεν τὸ εὐρὺ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ· διότι μεταξὺ τῶν ἐν τῷ Νάρθηκι ἀγιογραφιῶν γρά-

⁽¹⁾ Γ. Λαμπάκη. Γενικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀγιογραφίαν. Ἐν Ἀθήναις· 1897 σελ. 19.

⁽²⁾ Μετὰ μακρὰν μελέτην τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀγιογραφικῶν ἔργων συνετάξαμεν ἑκτηνῇ ἀνέκδοτον τέως κατάλογον, α'. τῶν ὀνομάτων τῶν χριστιανικῶν ἀγιογράφων, β'. τῶν ἔργων αὐτῶν, καὶ γ'. τῶν ἐπιθέτων τῶν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ τὴν Θεοτόκον ἀποδιδομένων, ἅτινα δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς ἱστορικά, τοπογραφικὰ καὶ καθαρῶς θεολογικὰ ἐπίθετα.

φρονται συμπαριστάμενοι καὶ οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι καὶ οἱ μεγάλοι ἱστορικοὶ ἄνδρες τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, Σωκράτης, Πλάτων, Θουκυδίδης καὶ λοιποὶ συμφώνως τοῖς ὑπὸ Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος λεγομένοις: ὅτι «καὶ οἱ πρὸ Χριστοῦ μετὰ λόγου βιώσαντες χριστιανοὶ εἶδιν». (¹)

Ἀφ' ἐτέρου ἡ Μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ (εἰκ. 139), ἡ τῶν Μεγάλων Πυλῶν (εἰκ. 141) καί, πρὸ πάντων, ἡ Μονὴ τοῦ Δαφνίου (εἰκ. 121 - 136) (περὶ ἧς ἐδημοσιεύθησαν δύο ἤδη ὑφ' ἡμῶν συγγραφαί, ἡ μὲν τῷ 1889 ἡ δὲ τῷ 1899, καὶ πρὸ μηνῶν ἡ ἀξιόλογος τοῦ κ. G. Millet πλουσίως εἰκονογραφημένη μονογραφία), εἶνε θαυμάσια ἔργα τῆς Χριστιανικῆς τέχνης τῶν μέσων αἰώνων.

Ἐπισταμένως κατὰ τὸ 1883 σπουδάσαντες τὰ ψηφοθετήματα τῶν ἐν Βενετίᾳ καὶ Σικελίᾳ ναῶν (εἰκ. 137, 146, 148) διετεινόμεθα ὅτι τὰ ψηφοθετήματα τῆς Μονῆς Δαφνίου εἰσι μοναδικὰ ἐν τῷ κόσμῳ ἔργα τέχνης. Δὲν εἶχομεν δ' ἔτι συγκρίνει ταῦτα καὶ πρὸς τὰ τῆς αὐτῆς σχεδὸν ἐποχῆς ψηφοθετήματα τοῦ ἐν Μεδιολάνοις ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου· μόλις ἤδη κατορθώσαμεν τοῦτο καὶ αἱ φωτογραφίαι (εἰκ. 137, 138), ἃς παρουσιάζω ἐνώπιον Ὑμῶν, εἴπερ ποτε προφανῶς καταδεικνῶσιν Ὑμῖν, ὅτι τὰ ψηφοθετήματα τῆς Μονῆς Δαφνίου κατέχουσι τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν Χριστιανικῶν ψηφοθετημάτων συγχρόνου περιῖπου τέχνης. Ὁ Εὐαγγελισμὸς (εἰκ. 132), ἡ Γέννησις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 133), ἡ προσκύνησις τῶν Μάγων

(¹) «Πάντες οἱ πρὸ Χριστοῦ προμηνύσαντες τὸν λόγον καὶ μετὰ λόγου βιώσαντες εἰσι χριστιανοί, καὶ ἄθροι ἐνομιλῆσαν, ὅσον ἐν Ἑλλήσι μὲν Σωκράτης, Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν βαρβάροις δὲ καὶ Ἀβραὰμ καὶ Ἀναβίας καὶ Ἀζαβίας καὶ ἄλλοι πολλοί, ὧν τὰς πράξεις καὶ τὰ ὀνόματα καταλέγει μακρὸν εἶναι ἡγούμενοι τανῦν παραιτούμεθα». (Ἰουστίνου Ἀπολογία Α' κεφ. 46).

(εἰκ. 121), ἡ Βάπτισις (εἰκ. 134), ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 122), ἡ Ἀνάστασις (εἰκ. 123), ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 136), εἰσι ψηφοθετήματα δυνάμενα νὰ προκαλέσωσι τὴν προσοχὴν καὶ τὸν θαυμασμόν τῶν αἰώνων.

Εὐγνωμοσύνη λοιπὸν ὀφείλεται τῇ Ἑλληνικῇ Κυβερνήσει, τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ καὶ τῇ Χριστιανικῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐταιρείᾳ, αἵτινες ἀπὸ κοινοῦ συνετέλεσαν εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ πολυτίμου τούτου μνημείου.

Εὐγνωμοσύνη ὀφείλεται ἐπίσης τῇ μεγάλῃ καὶ εὐγενεῖ Γαλλίᾳ, ἣτις οὐδεμιᾶς οὐδέποτε ἐφείσθη θυσίας, οὐδ' ὑπεχώρησε πρὸ μεγίστων δαπανῶν, προκειμένου ὅπως ὑποστηρίξῃ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰς τέχνας. Εἰς μόνον δὲ τὰ τέως ἐπιτελεσθέντα ἔργα τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας περιοριζόμενοι, διακηρύττομεν ὅτι ταῦτα εἰσι ἀντάξια τοῦ μεγάλου τῶν Γάλλων ἔθνους, ὡς ἐμφανέστατα καταδεικνῶσι διὰ τῆς σιγαλῆς αὐτῶν εὐγλωττίας τὰ πλούσια καλλιτεχνικὰ ἐκθέματα, ἅτινα ἐν τῇ Παγκοσμίῳ Ἐκθέσει ἐν τῷ ἰδιαίτερω τμήματι τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ τῶν ὠραίων τεχνῶν βλέπομεν.

Ἀπλοῦν δὲ καθῆκον νομίζω, ὅτι ἐπιτελῶ ἐγκαρδίους ἀπονέμων εὐχαριστίας καὶ εἰς τοὺς διὰ πάντων τῶν αἰώνων εὐγενεῖς τῆς ἐπιστήμης σκαπανεῖς, οἵτινες ἀείποτε ἡγωνίσθησαν ἐξ ἔρωτος πρὸς τὸ ὥραϊον εἰς τὸ αὐτὸ πάντοτε ἀφορῶντες τέλος, εἰς τὸ αὐτὸ ἰδιῶδες: πῶς νὰ πλουτίσωσι τὴν ἐπιστήμην καὶ ν' ἀποδώσωσιν ἐκ νέου εἰς τὸν θαυμασμόν τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου, ἀποσπῶντες ἐκ τῶν σπλάγχχνων τῆς γῆς, τ' ἀριστουργήματα, τὰ ὅποια ἐδημιούργησαν οἱ προηγηθέντες αἰῶνες, καὶ τὰ ὅποια ὁ χρόνος προσκαίρως μόνον ἀφήρεσεν ἀπὸ τοῦ θαυμασμοῦ ἡμῶν, καὶ πῶς, ἀπὸ κοινοῦ νὰ συντε-

λέσωσιν εἰς τὴν διάσωσιν καὶ διατήρησιν τῶν μνημείων τούτων τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ὠραίου, ὧν ἡ σπουδὴ ἐξευγενίζει τὴν ψυχὴν, ἐξαγνίζει τὸ πνεῦμα καὶ καθίστησιν ἡμᾶς τέκνα τοῦ Οὐρανοῦ πρὸς μικρὸν βιοῦντα ἐπὶ τῆς γῆς. ⁽¹⁾

Τὰ παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον ἐρείπια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου.

Ἰδὲ Πρίξ. ιζ' 22—31. La Guilletière σ. 145. Spon σελ. 201. Babin σελ. 296. Ἀρχ. Ἑφημ. 1853 σ. 944. Σταματιάδου οἱ Κατελάνοι σ. 279. Mommsen. no 42. Λαμπάκη Περὶ τῆς ἀληθοῦς θέσεως τοῦ ὑπὸ τὸν Ἄρειον Πάγον ἀρχαίου ναοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Αἰὼν 23, 26, 28, 29 Ὀκτωβ. 1887.

(1) Μετὰ τὴν ἐν ἐνθουσιασμῷ καταχειροκρότησιν τοῦ ὑπομνήματος τούτου καὶ τὰ θερμὰ συγχαρητήρια, ἅτινα ὑπὸ τῶν συνηγμένων σοφῶν παντὸς ἔθνους ἐδεξάμεθα, λήγοντος τοῦ συνεδρίου ἐκλείσχαμεν τὰ πρακτικὰ μὲ τὴν εὐχὴν ὅπως ἐν τῇ ἐπομένῃ διεθνείᾳ συνεδρίᾳ τοῦ ἱστορικοῦ Συνεδρίου ὡς τόπον συνελεύσεως ὀρίσωμεν τὰς Ἀθήνας, καὶ ὑπὸ τὴν ἀθάνατον αἴγλην καὶ ἔμπνευσιν τοῦ γηραιοῦ Παρθενῶνος συνεδριάσωμεν.